

Кшиштоф Петкевич (*Познань*)

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА 1654 р.
в найновшій польській історіографії
та публіцистиці

Проблематика Переяславської ради 1654 р. в польській історіографії, на жаль, дотепер не дочекалася окремого дослідження. Логічно, що дослідження генези й наслідків цієї історичної події, яка виявилася зламним моментом у історії Центральної Європи, мусить викликати велике зацікавлення дослідників. Проте кількість таких наукових робіт незначна. Можемо згадати лише дві наукові розробки, що мають у назві безпосереднє посилання на Переяславську раду¹. Цей незначний інтерес з боку польської історіографії та публіцистики до проблеми Переяславської ради пояснюється низкою причин. Сучасні дослідження польсько-українських відносин спрямовані насамперед на період новітньої історії. Доба козацтва та козацьке питання відійшли на маргінеси. У незалежній Україні було проведено плідні й різнобічні дослідження з цього питання, опубліковано першоджерела. Ці факти дають змогу твердити, що до питання, яке нас цікавить, годі додати щось нове. Значне коло читачів, зацікавлених українською позицією щодо цього питання, цілком задоволене перекладом «Історії України» Наталі Яковенко².

У польській історіографії XIX й першої половини XX ст., у зв'язку з великою зацікавленістю так званим козацьким питанням та кризою Речі Посполитої в середині XVII ст., з'явилися численні наукові праці, які до сьогодні формують польський погляд на цю тему: це дослідження Олександра Яблоновського³, Людвіка Кубалі⁴, Владислава Томкевича⁵, синтеза польської історії Йоахима Лелевеля, Анджея Морачевського, Михала Бобжинського, Владислава Смоленського, Юзефа Шуйського, Августа Соколовського, Владислава Конопчинського, які неодноразово перевидано⁶, а також праці істориків-аматорів Францішека Равіти-Гавронського⁷ й Антонія Ролле⁸. Завдяки працям цих дослідників генеза й перебіг Переяславської ради, а також зміст «статтей Богдана Хмельницького» та привілеїв Війська Запорізького, гарантованих царем Олексієм 1654 р., були добре знані. Автори згаданих праць користувалися головню висновками Л. Кубалі, лише по-своєму розставляючи акценти. Для польської школи авторитетною є думка В. Конопчинського, для якого, як і для багатьох його попередників, Польща була рубежем європейської цивілізації. Він розглядав умови, що супроводжували Переяславську раду, в контексті відносин із Московією, у яких «жадоба помститися за Клушин і Смоленськ тривожила російські серця вже доволі давно»⁹. Рішення Переяславської ради, з одного боку, спричинено активними діями московської дипломатії, з іншого — реалізацією намірів самого Б. Хмельницького, а також його

прагненням прийняти протекцію Росії; слід також згадати про загарбницькі тенденції московського патріархату. Зазначимо, що автор лише побіжно згадав про небезпеку, яка випливала з переяславських «статтей», для автономії України, згодом обмеженої царем, водночас додаючи, що ці статті були здійсненням мрій місцевого населення й дали йому користь. Окрім того, довоєнні польські історики відзначали, що спонукою до рішень, прийнятих Переяславською радою, стала неможливість дійти згоди з Річчю Посполитою. Вони підкреслювали обопільну ненависть, яка «вп'ялася в серця й отруїла братську кров» (Г. Сенкевич)¹⁰.

У польській історіографії повоєнного періоду (після 1945 р.) стосовно переяславської проблематики зокрема й козацької взагалі можна виокремити три головних напрями. Перший пов'язаний із версією, накинутою польським історикам офіційною радянською й тогочасною українською історіографією у зв'язку з підготовкою до урочистостей на честь 300-річчя Переяславської ради. Праці, що належать до цього напрямку, були нечисленні і з'являлись аж до 70-х рр. ХХ ст. Вони не мають цінності для сучасної науки. Другий напрям містить дослідження, що з'явилися після 1957 р., тобто після так званої польської «відлиги». Це головню академічні підручники, що висвітлюють питання Переяславської ради в ширшому контексті історії Польщі, польсько-українських і польсько-російських відносин. До цього напрямку можна також зарахувати нариси й науково-популярні книжки, автори яких, якщо, звичайно, це дозволяла цензура, намагалися дотримуватися наукової вірогідності й водночас з повагою ставитися до досягнень довоєнної польської історіографії. Появу третього напрямку можна датувати 1980 р., коли польська наука звільнилася з-під ярма цензури й завдяки цьому могли з'явитися наукові розробки Януша Качмарчика, ґрунтовані на солідних джерелах і найновіших досягненнях української, польської й еміграційної історіографії. Дослідження Качмарчика вважаються авторитетними та досить добре репрезентують погляди польських істориків на проблему Переяслава.

І. Урочистості до 300-річчя Переяславської ради, що відбувалися 1954 р., у Польщі також мали офіційний характер. Державна влада, скориставшись цією нагодою, накинула заголові польських істориків точку зору, яка панувала щодо цього питання в СРСР. Пропагандистська кампанія здійснювалася центральними органами влади. Офіційні тези було оприлюднено в газеті «Трибуна люду», органі ЦК ПОРП¹¹. Згідно з цими тезами національно-визвольна війна 1648–1654 рр. була «однією з найяскравіших сторінок в історії українського народу. Рушійною силою її були селянські маси, що боролися з соціальним гнітом та експлуатацією польських й українських феодалів, а також супроти чужинського гноблення. Разом із селянством у цій визвольній війні брали участь козацтво та мешканці міст, а також козацька старшина». Переяславська рада ініціювала «процес об'єднання інших українських земель, що тривав із другої половини ХVIII ст. аж до 1945 р. (приєднання Закарпатської України)»¹². Таким чином, на польському ґрунті у зв'язку з Переяславською радою виникли такі поняття, як «повторне об'єднання» (возз'єднання) та «національно-визвольна війна українського народу 1648–1654 рр.»

Спираючись на концепції офіційних урочистостей у Києві, а також на наведені вище партійні тези, історії українських повстань присвятили свої статті Зоф'я Лібішовська та Богдан Барановський¹³. Автори критично оцінили так звану буржуазну польську історіографію та запропонували нові концепції щодо питання про Переяславську раду. Згідно з їхньою інтерпретацією повстання 1648 р. порушило політичну систему, що склалася в Центральній і Східній Європі, відіграло вирішальну роль не лише в історії Європи, але й усього світу, а рішення, прийняті Переяславською радою 8(18) січня 1654 р., були першим актом у масштабному процесі об'єднання України з Росією. Ці рішення та включення України до складу Російської держави сприяли зростанню й зміцненню Росії та водночас істотно вплинули на подальший історичний розвиток українського народу. Читаючи ці статті, важко відрізнити авторський текст від ідеологічних упереджень. Їхньою характерною рисою є далекоглядні претензії. Отже, значення Переяславської ради нібито полягало в тому, що було створено реальні можливості для подальшого звільнення інших українських, російських і білоруських земель з-під чужинського, тобто польсько-литовського, панування, а також для «звільнення земель Південної України з-під татарського ярма»¹⁴. Видається, що автори доволі поспішно, хоча й безспідставно, писали про те, що об'єднання з Росією сприяло економічному розвитку та створенню вже в XVII ст. загальноросійського ринку, невід'ємною частиною якого стала Україна. Проте не можна погодитися з думкою про те, що внаслідок цього об'єднання «кардинальним чином змінилося розташування сил у Центральній і Східній Європі. Було зліквідовано шляхетсько-магнатську перевагу польсько-литовської Речі Посполитої, а Російська держава збільшилася за рахунок могутності й ресурсів України та вийшла на передній план».

На тлі подібних розробок позитивно вирізняється згадана праця Збігнева Вуйцика¹⁵, найвидатнішого, поряд із В. Серчиком, знавця козацької проблематики в Польщі за останні півсторіччя¹⁶. Автор, тоді ще історик-початківець (нар. 1922 р.), прагнув дотриматися і наукових, і політичних вимог. Він розмістив у вступі зауваги, що відповідали офіційній пропагандистській лінії, а основний текст присвятив реакції керівних еліт Речі Посполитої на підписання Переяславської угоди. У статті не йдеться про те, як відбувалася та які наслідки для України мала Переяславська рада. Автор зазначив, що про історичне значення Переяславської ради свідчать роботи численних польських істориків старшого покоління: Л. Кубалі, А. Яблоновського, Т. Корзона¹⁷, В. Конопчинського й Ф. Равіти-Гавронського, а також українських і російських (М. Грушевський, В. Липинський, В. Голобуцький, А. Лихолат, І. Міллер, Б. Греков, В. Королюк, М. Тихомиров). Основна теза статті З. Вуйцика полягала в тому, що рішення Переяславської ради перекреслили шанси перемоги повстанців, і на Річ Посполиту очікував неминучий удар у відповідь з боку об'єднаних російсько-українських сил. Автор констатував, що польська сторона діяла за трьома головними напрямками: 1) безпосередні бойові дії; 2) диверсійні акції, розраховані на розкол у самому козацтві й 3) створення широкої коаліції, насамперед за участю кримських татар. Уже в березні 1654 р. на Поділля вирушила польська експедиція, що вчинила жакливу розправу над українським населенням і продовжувала свої дії

до кінця року. Невдачею завершилися плани, спрямовані на розрив українсько-російського союзу. Автор пояснив ці події непримиренним і жорстоким (уже з кінця XVI ст.) ставленням польських магнатів і шляхти до українських селян та козаків, яке в більшості українського населення викликало прагнення до об'єднання з Росією. Від такого об'єднання селяни очікували покращення економічного становища та захисту від шляхетського гніту й татарських нападів, мішани — ширшого доступу до ринку, ліквідації обмежень, що впливали зі шляхетських привілеїв, купецтво — пожвавлення торгівлі з Росією, а всі разом — ліквідації переслідувань на релігійному ґрунті. Щодо третього питання, то польська дипломатія зосередилася на пошуках союзу з Кримським ханством; було також послано посольства до Туреччини, Молдавії, Волоського князівства, Трансільванії, Швеції й Англії. Союз із кримським ханом було укладено влітку 1654 р. Через непримиренні суперечності з коаліції, яка проіснувала до середини 1654 р., вийшли Волоське князівство і Трансільванія, але Польща мала можливість продовжувати військові дії ще впродовж кількох років. З. Вуйцик вперше обґрунтував тезу, що Переяславська рада призвела до кардинальної зміни розподілу сил у Східній Європі. Кримське ханство, маючи підтримку Туреччини, опинилося в позиції арбітра, який уможлиблював утримання рівноваги між його північними сусідами¹⁸.

II. Розглядаючи другий напрям, слід відзначити, з одного боку, використання марксистської методології, а з іншого — данину поваги традиціям польської історіографії. Даний принцип відбито в багатотомній «Історії Польщі», підготовленій Інститутом історії ПАН, що друкувалася починаючи з 1957 р. Автором розділу, який стосувався кризи Речі Посполитої в середині XVII ст., став Казимеж Піварський, який твердив, що події в Україні були «козацько-селянською війною»¹⁹. К. Піварський відмовився від традиційного для польської історіографії визначення «повстання Хмельницького», як і від радянського визначення «антифеодальний рух народних мас України проти класового й національного гніту». Автор синтезував усі тенденції, притаманні інтерпретації Переяславської ради, які були наявні в пізнішій польській історіографії. Він підкреслив, що Переяславську раду було скликано за досить незручної для Хмельницького міжнародної ситуації, яка склалася після козацького походу в Молдавію та ускладнень на Балканському півострові. Це змусило князів Трансільванії та Волощини укласти союз із Польщею проти козаків. Змінилася також політична лінія кримського хана, який уклав під Жванцем 15 грудня 1653 р. мирну угоду з королем; на той час «Росія вже закінчила свою військову підготовку. У жовтні 1653 р. Земський Собор у Москві вирішив питання про приєднання України до Росії. Невдовзі московський посол, боярин Василій Бутурлін, вирушив до Хмельницького в Переяслав. Тут у грудні 1654 р. козацька рада одностайно вирішила об'єднати Україну з Російською державою. Українська людність (хоча не без винятків з боку козацької старшини, шляхти й найвищого духовництва) схвалила переяславські постанови й загалом присягала на вірність новій владі».

На цьому тлі доволі загадковими (що було зумовлено, ймовірно, впливом цензури) видаються висновки, що стосуються питання про незалежність України.

К. Піварський лише кількома словами констатував, що «в тій ситуації Україна не могла розраховувати на цілковиту незалежність, оскільки її не бажали визнати ані Річ Посполита, ані Москва, і до того ж щодо України виникла загроза з боку Туреччини». Цю думку автор розвинув у іншому місці, написавши: «Туреччина цікавилась українським повстанням, маючи водночас на увазі власні загарбницькі плани... турецьке заступництво й татарська спілка лише руйнували Україну й, у кінцевому підсумку, загрожували поділом її між Туреччиною та Польщею»²⁰. Останнє твердження було досить перспективним узагальненням і мало пом'якшити антимосковський тон цього висновку²¹, оскільки в одному з наступних розділів автор доводив, що «саме через татарсько-турецьку загрозу українське населення, а особливо голо-та, шукали оборонця у вигляді Москви — саме ця обставина виявилася міцним фундаментом Переяславської угоди 1654 р., вона вочевидь не була до душі турецько-татарській політиці, доказом чого є факт, що татари змінили свою політичну позицію, перейшли на бік Речі Посполитої, рішуче позиціонувавши себе проти Переяславської угоди»²².

У цитованому фрагменті автор ужив визначення «Переяславська угода», яка була результатом волевиявлення народу України. У зв'язку з цим постають два питання: упевненості у міцності українсько-російського союзу й наслідків його укладання для подальшої долі всього регіону. Щодо цього останнього питання, рішення, прийняті в Переяславі, на думку К. Піварського, мусили «істотно вплинути на подальший історичний розвиток цих народів, близьких одне одному щодо мови, культури й історії, а також ставлення обох до Речі Посполитої»²³. Цей уривок, що виразно суперечить міркуванням, викладеним на попередніх сторінках, містить твердження про те, що російсько-польська війна 1654 р. була «неминучим наслідком Переяславської угоди», виявилася новим етапом «у формуванні розподілу сил у цій частині Європи... Східну експансію Речі Посполитої було остаточно зупинено... З цього часу починається період домінування міцніючої Росії над Річчю Посполитою, що поступово слабнула». К. Піварський ужив польський еквівалент російського слова «воссоединение», твердячи про «об'єднання України з Росією», в іншому місці він наполягав на «приєднанні України до Росії», яке було «здійснено лише частково», та водночас давав зрозуміти, що саме Росія почала боротьбу за об'єднання України й Білорусії (визнавши пасивну функцію обох).

«Історія Польщі», видана Інститутом історії ПАН, упродовж кількох десятиріч була основним академічним підручником, що формував погляди нового покоління істориків. Викладені в ній тези відбилися також у шкільних підручниках. Злам, що відбувся 1956 р., приніс із собою зростання зацікавлення вітчизняною історією, у якій, завдяки незгасній популярності «Трилогії» Генріка Сенкевича, XVII ст. посідало важливе місце. Невдовзі з'явилася низка науково-популярних робіт, серед яких були також нариси на теми історії козаків і їхнього ставлення до Польщі З. Вуйцика²⁴, історії Запорізької Січі Лешека Подгородецького²⁵, польсько-турецьких відносин Януша Паєвського²⁶. Марселій Косман, ідучи слідами героїв Сенкевича, намагався наблизити до читача історичну дійсність, враховуючи у власній роботі

результати найновіших досліджень²⁷. Ці книги здобули чималу популярність серед читачів і неодноразово перевидавалися. Усі цитовані автори у своїх твердженнях щодо ролі та значення Переяславської ради посилалися головню на наукові здобутки З. Вуйцика, який тоді ж глибоко та творчо досліджував питання міжнародних відносин у Східній Європі II пол. XVII ст.²⁸ Погляди на цю проблему, спочатку подані як короткі зауваги, дослідник систематизував і виклав у цитованому вище нарисі про історію козаків, де змалював строкату картину тогочасних подій, а 1971 р. синтетично оформив їх у нарисі історії Росії 1533–1801 рр.²⁹ У зазначених працях З. Вуйцик цілковито відкинув вимоги панівної ідеології і ретельно обґрунтував власні міркування й висновки. Він зобразив козаків як окрему соціальну групу, що виходила за рамки тогочасного феодалного устрою й була загрозою для стабільності Речі Посполитої. Причини ситуації, що склалася, він вбачав у Берестейській унії, яка врешті-решт спричинилася до утворення «союзу православ'я з козацтвом», спрямованого проти Польщі. Не уникаючи також висловлювань щодо руйнівної ролі козацької вольниці, яка загрожувала Польщі конфліктами з Туреччиною, З. Вуйцик стверджує, що, з одного боку, польська влада не мала чітко сформульованої політики щодо козацтва і розмовляла з ним із позиції сили, а з іншого — давала порожні обіцянки, як тільки потребувала дешевої військової сили. Події 1648–1654 рр. автор визначив словом «повстання», яке «з козацького руху, надалі козацько-селянського, перетворилося на загальну національно-визвольну війну всього українського народу проти польського панування»³⁰. З. Вуйцик розглядав Переяславську раду в міжнародному контексті, вказуючи водночас на еволюцію позиції Москви: спочатку її побоювання й заперечення повстання 1648 р., згодом поява планів приєднання України 1651 р., відкладених до 1653 р. через зміцнення (тимчасове) Речі Посполитої (Батіг, Жванець). Подаючи також детальний опис дипломатичних контактів Хмельницького з Москвою, рішення Земського Собору про «поширення на Україну російського впливу», посольства Василя Бутурліна й перебігу Переяславської ради, З. Вуйцик водночас спробував дати їй власну оцінку. Вона полягала в тому, що не слід розглядати раду як вияв масового прагнення українців до об'єднання з Росією, це була чорна рада, яка об'єднала представництва усіх полків, проте найважливіші рішення приймалися Б. Хмельницьким в обмеженому колі козацьких старшин. Відоме звернення гетьмана до козаків, на думку З. Вуйцика, є доказом його політичного хисту й уміння владарювати над зібранням, якому він був здатний накинути свою точку зору. Автор убачав у гетьманові єдиного володаря й називав його «одноосібним президентом, прем'єром, міністром закордонних справ і головнокомандувачем». Проблеми, що виникли після відмови В. Бутурліна гарантувати від імені царя козацтву його вольності, означені як «криза присягання»³¹, З. Вуйцик пояснив так само, як і довоєнні історики, котрі вважали, що суперечності були наслідком при звичаєності козаків до системи польського державного ладу. Автор не мав також сумнівів щодо історичного значення Переяславської ради. На його думку, вона належить до тих важливих історичних подій, які завжди викликати-муть значну зацікавленість і продукуватимуть потужні політичні емоції. Занурюючи

читача у цю проблематику, З. Вуйцик підсумовує, що «інтерпретація Переяславської угоди, почасти наукова, почасти політична, міститься між двома головними, але суперечними концепціями; згідно з першою — це було об'єднання, до того ж повторне, двох братніх народів, згідно з другою — це був лише новий військово-політичний союз Хмельницького, спрямований супроти головного ворога України — шляхетської Речі Посполитої»³². Отже, автор визнає, що сутність Переяславської угоди можна зрозуміти, якщо враховувати факт, що обидві сторони (цар і Хмельницький) не були рівноправними партнерами і мали різні цілі. Росія прагнула підкорити собі Україну, гарантуючи їй лише часткову автономію, а Хмельницький прагнув до цілковитої незалежності власної країни й бажав отримати від Москви допомогу для боротьби з Польщею і водночас мінімальну залежність від нового протектора. Зазначимо, що у роботах З. Вуйцика вперше цілком випадково з'явився термін «козацький рух» щодо країни, якою керував Хмельницький. Автори науково-популярних робіт Л. Подгородецький й М. Косман, посиляючись на роботи З. Вуйцика, вже сміливіше змальовували цю державу³³.

Визначальною рисою, що засвідчує еволюцію поглядів З. Вуйцика, було звернення значної уваги на політику Богдана Хмельницького. Автор вважав, що її мотиви не можна пояснити лише воєнними труднощами в боротьбі з Польщею. З. Вуйцик зазначив, що у зламний момент 1653–1654 рр. єдиною можливим партнером гетьмана лишалася Москва, «на яку козаки спрямовували свої погляди вже наприкінці минулого сторіччя. Безперечно, що разом з політичними інтересами важливу роль відіграли також культурні й релігійні зв'язки, які були спільним спадком як Києва, так і Москви. Варто також зазначити, що Переяславська угода не могла бути союзом між рівними партнерами, вона мусила мати певні елементи, що свідчили про залежність України від Росії. І так було насправді, що підтвердили історичні події найближчих десятиріч».

В усіх своїх дослідженнях професор З. Вуйцик звертав увагу на роль, яку відіграло Кримське ханство, що було в ті часи арбітром у польсько-козацькому конфлікті. Воно суттєво впливало на перебіг подій і контролювало ситуацію, прагнучи не дозволити перемогти одній зі сторін, щоб уникнути протистояння з одним сильним супротивником.

У біографії Яна Казимира, що з'явилася 1997 р., З. Вуйцик востаннє висловився на тему Переяславської ради³⁴. Він вважає, що час її скликання припадав на той період, коли повстання практично втратило ознаки внутрішнього конфлікту, який вирував у Речі Посполитій, і почало набувати міжнародної ваги, у чому були зацікавлені Кримське ханство, Молдавія, Волоське князівство, Османська імперія та певна частина її християнських мешканців, Венеційська Республіка, але насамперед Росія, яка, дочекавшись слушного часу, виступила проти Речі Посполитої й, заскочивши зненацька козаків, накинута їм власну систему деспотичної влади. На думку З. Вуйцика, Переяславську угоду було укладено на умовах, висунутих Росією. «Цар жодних обіцянок козакам не давав. Хмельницький вважав, що отримав сильного союзника, а вийшло інакше, у результаті йому довелося підкоритися сильному,

жорстокому й деспотичному суверенові. Це аж ніяк не був союз між Україною та Росією, це була інкорпорація першої, абсолютна перемога другої. Цей факт не можна також розглядати як «повторне об'єднання» (возз'єднання) обох країн, у чому прагнула зовсім нещодавно, на 300-ту річницю Переяслава, переконати всіх радянська пропаганда». Далі автор зазначав: «сутність Переяславської угоди полягала передусім у тому, що завдяки їй Росія зробила перший значний крок на шляху до європейського й світового панування. Без України Росія ніколи б не стала такою країною. Переяславська угода була також поразкою Речі Посполитої, помітним свідченням падіння її престижу на міжнародній арені».

Аналізуючи безпосередні наслідки Переяславської угоди, З. Вуйцик залишився на своїх попередніх позиціях, які він обстоював ще 1954 р. Дослідник, зокрема, нагадав, що дії Яна Казимира були підпорядковані військовій акції — відправці посольств у Туреччину й Бахчисарай, а також виданню універсалів зі зверненням до козаків і мешканців України. Універсали не відіграли очікуваної ролі, оскільки «шестирічне повстання в Україні вирило таку неймовірну прірву між українською людністю й поляками, що не могло бути й мови про її ліквідацію». І лише жорстоке правління царської влади вплинуло на зміну думки частини козацької старшини й переконало її у необхідності підписати угоду з Польщею. Польсько-татарський союз, укладений 1654 р., виявився міцним і відіграв важливу роль у війні з Росією, що тривала ще декілька років. Опосередкованим наслідком цієї війни була так звана «Руїна» — результат запеклого суперництва Польщі, Росії, Криму й Туреччини.

Майже водночас із численними працями З. Вуйцика з'явилися на початку 70-х рр. ХХ ст. синтетичні розробки з історії Польщі, авторами яких були Єжи Охманський та Людвік Базильов. Вони планувалися авторами як академічні підручники, що, хоча й у скороченому вигляді, давали можливість ознайомитися з тогочасними думками про Переяславську раду й різними точками зору з цього питання. Єжи Охманський, ідучи за радянською історіографією, визначив повстання 1648 р. як «національно-визвольну війну українського народу під проводом Богдана Хмельницького», підкреслив *«загальнонародний»* характер виступу козаків³⁵. Далі Є. Охманський подав події, які призвели до скликання Переяславської ради, що була, на його думку, наслідком прийнятих Москвою рішень про оголошення війни Речі Посполитій. Доволі цікавими є міркування автора щодо наслідків Переяславської ради: «Росія визнала, що Україна є її складовою частиною під проводом гетьмана Хмельницького».

Якщо у працях Є. Охманського бракує посилань на праці З. Вуйцика щодо Переяславської ради, то у підручнику Л. Базильова їх достатньо, хоча вчений запропонував також власну оригінальну точку зору на події. Л. Базильов традиційно подав повстання 1648 р. в загальній серії козацьких заколотів і дійшов висновку, що це «найбільше з усіх повстань, яке під проводом Богдана Хмельницького майже миттєво обернулося на суцільну селянську війну». Зрештою Річ Посполита мусила б визнати Хмельницького запорозьким гетьманом, якому підпорядковувалися Київське, Брацлавське та Чернігівське воеводства. Назви «Гетьманщина» чи «козацька

держава» у його книзі немає. Автор вважає, що Переяславська рада була наслідком поразки Хмельницького під Берестечком і перемир'я, укладеного в Білій Церкві 1651 р., що загрожувало поверненням шляхти до своїх маєтностей і закономірним закріпаченням селянства. На думку Л. Базильова, «очевидним було, що про реалізацію Білоцерківських угод не могло бути й мови, а тому все більше почали виявлятися прагнення України до Москви». Затримку в реалізації планів щодо приєднання України до Росії спричинило вагання самого Хмельницького, військові поразки, й лише 1653 р. Росія спромоглася розпочати реальні дії у цьому напрямку. «Скликаний із цього питання Земський Собор... дав свою згоду на приєднання до Росії тієї частини України, яка перебувала під безпосереднім контролем Хмельницького. У січні 1654 р. рада козацьких старшин у Переяславі визнала над собою царську владу і присягала на вірність московському престолу». У цьому лаконічному вислові знаходимо слід «Березневих статей», коли Л. Базильов пише: «Висока гетьманська посада Хмельницького була підтверджена, обсяг його повноважень, а також козацькі права та привілеї було уточнено й санкціоновано дещо згодом, тобто під час перемов із послами Хмельницького в Москві. Вжиті заходи були рівнозначні війні з Польщею»³⁶.

Найзначнішим досягненням польської історіографії цього періоду стала «Історія України» Владислава Серчика, в якій автор змалював не лише долю українського народу й історію країни, а й запропонував власну точку зору на тему польсько-українських відносин, враховуючи також й українську позицію при оцінці тих чи інших подій³⁷. Дослідник повторив власну думку, висловлену ще 1970 р., про те, що наслідком повстання 1648 р. стало виникнення українського козацтва як окремого суб'єкта міжнародної політики; рішення, прийняті 8(18) січня 1654 р., він назвав «Переяславською унією»³⁸. Саме в цьому, а також у важливому акцентуванні активної ролі Москви щодо запровадження унії, полягав доволі оригінальний підхід В. Серчика. Дослідник вважав, що Переяславська рада була продуктом політичної ситуації, яка склалася в Україні й зумовлювалася економічними зв'язками українських земель з Росією, що на той час починали формуватися, настроями серед козаків й українського селянства, для яких Росія видавалася природним союзником у боротьбі з Польщею, а також діями Москви, яка лише й очікувала зручної миті, щоб прийняти козаків під свою руку й, таким чином, приєднати хоча б частину українських земель до Росії. Враховуючи викладене вище, можна вважати, що союз із Москвою, укладений наприкінці 1653 р., був для Хмельницького справою політичного виживання, оскільки супроти нього вже поставала коаліція, у складі якої були Польща, балканські країни, Порта й татари.

До обговорення перебігу переяславських і подальших подій В. Серчик не додав принципово нової інформації, однак запропонував власну інтерпретацію цих питань, підкресливши, що козаки не знали про те, що цар прийняв рішення щодо України вже 24 березня 1653 р., спираючись на рішення Земського Собору від 1(11) жовтня. На перебіг цих подій не мали жодного впливу ані смерть Тимоша Хмельницького, ані Жванецька угода. Наполегливіше, ніж інші історики, які обговорювали конфлікт,

що виник між В. Бутурліним і козацькою старшиною стосовно царської присяги, В. Серчик підкреслював той факт, що козаки не були знайомі з традиціями абсолютистської монархії. Договір з царем вони сприймали як той, що після обрання шляхта уклала з королем, де диктувала йому свої «*pacta conventa*». У зв'язку з цим автор детальніше подав перемови козацьких послів у Москві, надання 17(27) березня так званих статей Б. Хмельницького і привілей Запорозького війська від 27 березня (6 квітня) 1654 р.

Аналізуючи подальші події, В. Серчик наголошував, що після укладання угоди відносини з Москвою не склалися легко і просто. Українцям важко було звикнути до порядків, які існували в абсолютистській Росії (ім, зокрема, доволі довго опирався Сильвестр Косів і православне духовництво). Переяславська угода, на його думку, була наслідком потужного потягу України до Росії, який можна пояснити спільним історичним минулим, мовною близькістю, релігією, економічними зв'язками, що міцніли; однак водночас спостерігалися протилежні прагнення, що були наслідком претензій на повну незалежність українських земель, тому в Московії охоче бачили спільника, але приєднання до цієї держави суперечило політичним інтересам частини старшини. У майбутньому це провокувало конфлікти, оскільки пригноблення селянства в Росії було навіть більше, ніж у Польщі, прагнення України суперечили планам царя, а київське духовництво прагнуло підпорядковуватися константинопольському патріархові.

Аналізуючи досягнення польської історіографії до 1980 р. стосовно проблеми Переяславської ради, переконуємося, що польські історики прагнули, попри існуючі цензурні обмеження, подати власне польську точку зору щодо цього питання. Обставини, що передували скликанню ради, вони розглядали насамперед у контексті агресивних дій Москви, де Україна як слабша сторона була радше об'єктом, ніж суб'єктом міжнародної політики, хоча й підкреслювався також талант і досягнення Богдана Хмельницького. Речі Посполитій, яка зі своєї провини прогавила історичний шанс на досягнення згоди, приписувалася лише роль статиста.

III. Новий підхід у польській історіографії щодо проблематики Переяславської ради пов'язаний з появою праць Януша Качмарчика. Цей дослідник, що вивчав добу Богдана Хмельницького, у своїх працях скористався практично всіма наявними першоджерелами й архівними матеріалами. Він урахував також розробки українських науковців, які мешкали не лише в Україні, а й в еміграції, насамперед в США та Канаді. Я. Качмарчик не уникав також проблемних питань. Свої думки він виклав спочатку в статті, в якій поставив принципове з точки зору українців питання: наскільки рішення Переяславської ради були наслідком усвідомленого політичного вибору? Можливо, вони виявилися лише підсумком тієї безвиході, у якій опинилась Україна на початку 1654 р.?³⁹ Порушені тоді проблеми Я. Качмарчик виклав 1988 р. в біографії Богдана Хмельницького⁴⁰. Порівняно з іншими польськими історичними працями на цю тему, праці Я. Качмарчика містять найповніший опис подій як безпосередньо Переяславської ради, так і обставин, що їй передували. Автор детально проаналізував перебіг козацьких перемов, починаючи з перших контактів із

Москвою 1648 р. Підготовка до Переяслава починається, на думку дослідника, з часу направлення до Москви посольства С. Богдановича-Зарудного у грудні 1652 р. Наслідок його заяви — рішення царя Олексія щодо дій, спрямованих на підкорення України. Детальний опис наступних етапів переговорів, що тривали протягом усього 1653 р., дає підстави Качмарчикові твердити про рішучий намір царату підпорядкувати Україну, а нам — про ґрунтовну обізнаність й чудову орієнтацію автора у джерелах і фаховій літературі. До того ж науковець уникає будь-яких радикальних оцінок. Він подає сухий звіт про наступний етап переговорів Хмельницького з В. Бутурліним, детально змальовує поведінку царського посла й наради козацької старшини, а також перебіг Великої козацької ради, — усе це красномовно свідчить саме за себе.

Я. Качмарчик долучив до розгляду теми, яких бракувало на той час у польській історіографії, а саме: аналіз розшарування в лавах козацької старшини, різні аспекти політики Богдана Хмельницького, позиція Івана Виговського, наслідки прийнятих рішень, серед яких «Березневі статті», тощо. У цьому висвітленні Переяславська рада є компонентом складної політики Хмельницького, для якого Росія була «найважливішою козирною картою в майстерній політичній грі, до того ж безпечною картою, бо аж до кінця 1653 р. цар не верифікував намірів гетьмана»⁴¹. Лише восени 1653 р., на думку Я. Качмарчика, Хмельницький помилився. Вирішальний хід царя, який відіслав посла з місією прийняти присягу, не залишив гетьманові місця для маневру. Прорахунок полягав у тому, що Росія у своїх планах ішла далі, ніж ревізія Полянівського перемир'я: метою запланованої війни було загарбання України. Отже, Хмельницькому й Виговському лишалося лише обстояти вигідні, хоча б теоретично, умови підкорення Росії, що виявилось їхньою пірровою перемогою. Я. Качмарчик висловив свої сумніви стосовно безпосереднього перебігу Переяславської ради, а особливо щодо неодноразово оприлюдненої промови Хмельницького, відомої лише зі звіту В. Бутурліна, який радше користувався текстом, наданим йому козацькою канцелярією, що, ймовірно, не завжди відповідає дійсності й, поза сумнівом, містить те, що Бутурлін хотів передати цареві. У своїх міркуваннях про мотивацію, якою керувалися у власних діях козаки, Я. Качмарчик близький до В. Серчика. Дослідник, зокрема, зазначив, що козаки втомилися від шестирічної війни. Квітуча країна була зруйнована військами, завершилися гучні перемоги, почався голод, а татарський напад став останньою краплею, що переповнила чашу терпіння. Підпорядкованість сприймалася козаками як можливість прийняти російську допомогу й досягти стабілізації, нереальної у випадку замирення з Річчю Посполитою. Подібним чином була сприйнята й відмова Бутурліна присягти від імені царя, яку Я. Качмарчик пояснює, як і більшість польських істориків, відмінністю традицій й ментальності Росії та Польщі, на принципах якої Хмельницький і козацтво формувалися, а також вибудовували систему внутрішньої влади. У зіткненні з Московією, що диктувала свої умови, ідея незалежності України, котрій Хмельницький підпорядкував усі існуючі досі політичні концепції, перетворилася на фантом.

Пишучи про перемови, що тривали у Москві 1654 р., Я. Качмарчик констатував, що прийняті царем 13 з 23-х козацьких вимог фактично перекреслили концепції,

розроблені в Чигирині, особливо ті, що стосувалися обмеження суверенітету України в царині міжнародних і податкових питань. Дії ж гетьмана уперше були ретельно проконтрольовано. Окрім того, у Кремлі «віднайшли спосіб, як утримати в покорі козацтво, спосіб, який тривалий час шукали на варшавському замку». Москва накинула козакам свою систему збирання податків, розмістила в українських містах воевод із сильними військовими залогами, а в Києві звела замок, який мусив бути гарантією російського панування⁴². Підсумовуючи, Я. Качмарчик додав, що плани козацтва, пов'язані з Переяславською радою, виявилися хибними, оскільки переяславські домовленості «не завершили, а, навпаки, розпочали найкривавіший етап боротьби». Польсько-російська війна, що спалахнула внаслідок переяславських домовленостей, проявлялась у польсько-татарських діях у відповідь, які сплюндрували Україну, перетворивши її на попелище⁴³.

Праці істориків, оприлюднені в Польщі після публікацій Я. Качмарчика, не дали нічого суттєвого до наших знань про Переяславську раду. Втім, ці праці є цікавими з точки зору еволюції та різнобічності поглядів, які з'явилися після 1989 р.

Генріх Віснер у популярній монографії аналізує польсько-російські взаємини у XVI—XVII ст. і розглядає проблематику Переяславської ради в контексті формування самостійної держави на польсько-московських кордонах⁴⁴. Автор, слідом за В. Серчиком, пише про Переяславську унію⁴⁵, скорочено викладаючи її генезу й перебіг, а також схиляється до думки, що об'єднання України з Москвою і гетьман, і козацтво сприймали зовсім інакше, ніж цар та бояри. Для Богдана Хмельницького це був союз з потужним зверхником, здатним захистити Українську державу, що народжувалася. Про те, що це було менше зло (після сумнівних об'єднань з Туреччиною і татарами й після невдалих угод з Польщею Москва була останнім з великих сусідів), свідчила готовність, із якою гетьман налагоджував контакти зі шведами. Для Московської держави підкорення України було, як твердили в Москві, виконанням заповіту Івана Калити.

Релігійні мотиви, відображені в рішеннях Переяславської ради, було викладено у двох книгах, присвячених православній церкві в Речі Посполитій, автором яких був Антоній Миронович⁴⁶. Як опис подій, так і їх інтерпретація не порушували меж, визначених З. Вуйциком, В. Серчиком і Я. Качмарчиком. У цих працях значний інтерес становить детальний опис ставлення митрополита Сильвестра Косова до рішень ради, а також аналіз різних точок зору щодо цієї теми в середовищі православного духовництва і ролі, яку відіграв патріарх Никон, дії якого призвели до укладання угоди й до війни.

Починаючи з 1990 р. серед польських істориків поглиблюється зацікавленість польсько-українськими відносинами. Варто згадати ще два нових синтетичних підходи, подані у працях Генріха Литвина й Терези Хинчевської-Геннель. Розвідка Г. Литвина була надрукована в спільному польсько-українському томі історичних нарисів і привертає увагу своїм виваженим підходом. У короткому нарисі про події 1648–1655 рр. подаються різні точки зору польських й українських істориків, а також

авторський аналіз передумов і наслідків Переяславської ради⁴⁷. Дослідник вважає, що основним принципом політики, якою керувався Хмельницький, було прагнення гарантувати собі військового спільника в боротьбі з Річчю Посполитою за більшу незалежність та її подальше збереження. Хмельницький прагнув скористатися військовою підтримкою Москви для зміцнення України, він клопотався про допомогу Москви вже з 1648 р. Проте, після рішень, прийнятих царем і Земським Собором, він опинився у доволі скрутній ситуації, оскільки не було альтернативи ані угоди з Польщею, ані підтримці турецького султана. Г. Литвин вказує на формальний характер Переяславської ради, принципове ж значення, на його думку, мали «статті Богдана Хмельницького», надалі підтверджені царем Олексієм. Вони гарантували козакам чималу свободу, але забороняли проводити незалежну закордонну політику й передбачали перебування в Україні московської адміністрації та армії. Постанови Переяславської ради були потужним ударом по Речі Посполитій, яка відтепер втрачала величезні території.

Коротка доповідь Терези Хинчевської-Геннель, оприлюднена 2003 р., у своїх основних положеннях співзвучна розвідці Г. Литвина⁴⁸. Новим тут є дещо інше висвітлення мотивів, якими керувалася Москва у своєму прагненні «взяти під опіку» Україну, до яких авторка долучила досягнення Хмельницького й послаблення суспільного радикалізму козацького повстання. Аналізуючи наслідки Переяславської угоди, автор підкреслює, що її результатом стало виникнення Малої Русі, до складу якої увійшли території Київського і Чернігівського воєводств і яка мала у межах Росії автономію під безпосередньою зверхністю царя. Дослідниця із застереженнями прийняла тезу про те, що Хмельницький вважав підпорядкування Москві кроком до утворення незалежної Української держави.

IV. Аналіз польської історичної публіцистики, присвяченої Переяславській раді, слід почати з розлогого есе Павла Ясениці, яке на сьогодні є вже безперспективним напрямом у дискусії, що розпочалася сорок років тому і була присвячена причинам поразки Польщі та її залежності від СРСР. У цій дискусії історичні чинники були тією завісою, за якою маскувалася від цензури справжня мета, однак погляди П. Ясениці на цю тему часто сприймалися безпосередньо і суттєво вплинули на розуміння польської історії наступними поколіннями поляків⁴⁹. П. Ясениця суворо критикував поляків за те, що вони втратили реальний шанс, наданий історією. У Переяславській раді він вбачав покарання історії за наслідки трагічних політичних помилок, насамперед «Жванецької авантюри». Публіцист підкреслював жакливі наслідки війни 1648 р., що перетворили квітучу країну на руїну і звели нанівець досягнення попередніх поколінь. Саме так слід розуміти твердження П. Ясениці: «До Переяслава Бутурлін приїздив за досягненнями історії, яка, попри жакливі політичні помилки, чимало зробила для України». 1654 р. Польща заплатила дуже високу ціну за згубну політику щодо православ'я і за те, що нав'язала Україні церковну унію, за втрачені шанси на домовленості в межах Речі Посполитої, про що клопотався ще А. Кисіль, а потім С. Косів, а також за те, що замість переговорів споряджалися каральні експедиції. П. Ясениця першим у повоєнній Польщі відкинув тезу про те, що в Пере-

яславі почалося об'єднання України з Московією. Якщо Росія вважала «лядськими» землі західної України (Поділля, Волинь і Руське воєводство), то доцільніше було б твердити, що Росія долучила до складу Московської держави одну частину України, іншу залишивши під владою Варшави. Насправді в Переяславі починався поділ України між Польщею й Росією, наслідком якого був Андрусівський трактат, який, на думку П. Ясениці, був справжнім поділом України⁵⁰.

Після того як Україна виборола незалежність, польські історики доволі рідко зверталися до проблематики Переяславської ради. У польсько-українських відносинах існували важливіші теми, що потребували обговорення. Досить рідко відбувалися дискусії, учасники яких намагалися з'ясувати суть конфлікту середини XVII ст., використовуючи обгрунтовані тези. До цього типу дискусій належить бесіда, яка нещодавно відбулася у Вроцлаві між Богданом Осадчуком й Адольфом Юзвенком⁵¹. Виступ від Польщі А. Юзвенка якнайкраще і гранично синтетично подає думку польських істориків про Переяславську раду. Дослідник констатував, що фатальною помилкою, якої припустилася польська сторона, була відмова від спроб пов'язати козацтво з Річчю Посполитою. Це було можливо ще на початку XVII ст., але вже в середині цього сторіччя конфлікт між сторонами дійшов такого рівня, що подолання його було вже практично неможливим. Повстання 1648 р. було потужним ударом по Речі Посполитій й стало початком її занепаду. За положеннями Зборівської угоди Україна стала, фактично, окремою державою, що визнавала над собою владу польського короля та існувала у складі Речі Посполитої. Наслідком подальших війн був перехід України 1654 р. під владу московських царів, що, за висловом А. Юзвенка, було дуже серйозною, якщо не фатальною помилкою, якої припустилися українські еліти. Долучення України до складу імперії, котра починала домінувати в цій частині Європи, мало для долі України надзвичайно серйозні наслідки.

Водночас із цими доволі вираженими висловлюваннями в незалежній Польщі ожили (а радше лише проявилися) приховані досі націоналістичні тенденції. З еміграції підтримував їх Єжи Гертх (1903–1992), керівник партії «*Стронництво народу-е*» і автор популярної історії польського народу⁵². Це середовище об'єднує насамперед емігрантів з колишніх кресів і висуває вимоги щодо повернення майна, а в своїй історичній публіцистиці зосереджується передусім на кривдах, завданих полякам українцями. Серед численних антиукраїнських публікацій показовою є остання книга Едварда Пруса (професора одного з вищих навчальних закладів м. Катовіце). Цей радикальний польський націоналіст на понад чотириохстах великоформатних сторінках змальовує чорно-білу картину польсько-українських відносин упродовж нашої історії⁵³. Події 1654 р. подано у вигляді цитат із джерел та літератури, упереджено дібраних й емоційно прокоментованих автором. У даному разі ми маємо усвідомлювати, що в польську історіографію повертаються призабуті з часів Ф. Равіти-Гавронського погляди. Отже, поряд із критикою козаків, наголошенні на бракові у них політичного інстинкту, звинуваченнями в авантюризмі, схильності до знищення й деструкції, що впливає буцімто з самої їхньої природи,

Е. Прус стверджує, що «руська людність» (це визначення він цитує за Є. Гертихом) могла добре існувати лише в межах Речі Посполитої. А тому рішення, прийняті Переяславською радою, автор вважає зрадою, якої Хмельницький домігся шляхом маніпуляцій, завдяки яким «руська людність» повірила у те, що під царським скіпетром її очікує досі не знане щастя. А тим часом Москва до всієї «Хмельниччини» ставилася інструментально й тому безжално скористалася невіглаством руського селянства, дурячи його облудним гаслом «захисту прадавньої грецької віри». На підтвердження цієї думки Е. Прус цитує Ю. Бартошевича, який писав про те, що Хмельницький «змагався з Річчю Посполитою за право грабувати й убивати, палити й нищити, що він про церкву дбав так, як Москва опікувалася дотриманням вольностей цієї нещасної Русі, котра потрапила до її рук завдяки Хмельницькому». Е. Прус висловлює критичні твердження і на адресу польської сторони, зазначаючи, зокрема, що «вирішенню козацького питання й заспокоєнню ситуації не сприяло ставлення польської сторони, нахабне й відверто дурне».

V. У Польщі жваві дискусії на тему козацтва відбувалися 1999 р. й були пов'язані з виходом на екрани фільму режисера Єжи Гоффмана за романом Г. Сенкевича «Вогнем і мечем». Поряд із численними рецензіями з'явилися також фахові коментарі істориків, таких як Януш Тазбір, В. Серчик та З. Вуйцик. Дискусія точилася скоріше навколо самого фільму та польського національного міфу й лише побіжно торкалася питання відносин України з Росією 1654 р. Професор Януш Тазбір, аналізуючи позицію влади ПНР і роль цензури, дійшов висновку, що їхня роль була двозначною. Роман «Вогнем і мечем», неодноразово перевиданий у Польщі, був у школі книжкою, обов'язковою для читання, але водночас, здається, влада не була зацікавлена в примиренні й покращенні образу українців в очах поляків. Керівництво ПНР побоювалося лише реакції Москви. Це впливало з того факту, що угоду про поділ України, якою була насправді Переяславська угода 1654 р., Росія сприймала як об'єднання України з батьківщиною-матір'ю. Я. Тазбір також зазначив, що слід відкинути міф про те, що козаки виборювали вольності всієї української спільноти і незалежність Руської держави, а також, що причиною польсько-козацького конфлікту було релігійне або етнічне питання. Козацькі еліти лише прагнули стати частиною шляхетської верстви, з усіма належними привілеями, і саме тому вони розпочали війну, оскільки представники шляхетського стану не бажали трохи посунутися на лаві під назвою влада, щоб таким чином звільнити місце для нових претендентів на герби та привілеї⁵⁴.

Деякі нових тез висловив і З. Вуйцик стосовно урочистого вручення польської нагороди Богданові Ступці, який зіграв у фільмі роль Богдана Хмельницького⁵⁵. З. Вуйцик повторив власну вже відому думку щодо цього питання. Згадуючи про Переяславську раду, він рішуче відкинув термін «возз'єднання», оскільки той є виявом московської ідеології. Науковець був переконаний, що включення України сприяло зміцненню імперської позиції Росії. Згадуючи Богдана Хмельницького, він підкреслив, що є дві традиційні точки зору щодо оцінки його діяльності, які дають змогу схарактеризувати його або як політика, який виборював абсолютну незалеж-

ність України, або як політика, який прагнув «повторного приєднання» України до Росії. За словами З. Вуйцика, Переяслав був для Хмельницького великим розчаруванням. Опинившись у безвихідній ситуації, він згодився на «безсумнівне» підданство цареві, й у цьому і полягала його фатальна помилка. Оцінюючи численні коментарі, що з'явилися у зв'язку з прем'єрою «Вогнем і мечем», З. Вуйцик рішуче виступив проти того, щоб козацьке повстання розглядати в категоріях громадянської війни. На його думку, це те саме, що польські повстання XIX ст. вважати громадянською війною в Росії, йдеться радше про зіткнення двох народів, враховуючи при цьому усі труднощі, пов'язані з визначенням поняття «народ» у XVII ст.

Важливою була запропонована З. Вуйциком оцінка переяславських домовленостей. На його думку, польська історіографія досі не оцінила їх належним чином. Переяславська рада докорінно змінила розклад сил у цій частині Європи. Вже тоді, а не за Петра I чи Катерини II, Росія стала імперією. Якби не Переяслав, Росія ніколи не досягла б такої могутності. Не було б і поділів Речі Посполитої, і втрати незалежності. Підсумовуючи, З. Вуйцик висловив актуальну думку: «Співвідношення Росія — Україна — Польща визначає долю нашої частини Європи, про це мусять пам'ятати всі, хто керує Річчю Посполитою та Україною».

350-ту річницю Переяславської ради прокоментував професор Владислав Серчик у статті «Як цар козаків перехитрив»⁵⁶, розміщеній в Інтернеті в січні 2004 р., де проаналізував погляди польських істориків другої половини XX ст. щодо Переяславської ради. Аналіз починається з прийняття у 1954 р. офіційної тези про так зване «возз'єднання України з Росією», яке нібито було наслідком історичної закономірності. Цю тезу спочатку піддали сумнівам, звичайно, між рядками, а вже у 60-ті рр. XX ст. вчені цілковито її відкинули. Професор В. Серчик зазначив, що укладена 350 років тому Переяславська угода виявилась для України актом підпорядкування Москві. Її підвалинами була відсутність у XVII ст. у масштабах усього континенту міцної політичної системи, базованої на розподілі сфер впливу між Росією, Туреччиною й Польщею. Далі В. Серчик вказав на переломне значення подій 1620 р., коли після поразки під Цецорою величезна козацька армія врятувала Річ Посполиту, що сприяло відродженню православної ієрархії й допомогло козакам усвідомити свою силу. На думку дослідника, «повстання Хмельницького 1648 р. було логічним наслідком подій, що мали місце в Україні, особливо несприйняття шляхтою щораз зростаючої української національної свідомості, яка швидко перетворилася, після чергових перемог козацького війська, на українську державну свідомість. Про це свідчить, між іншим, роман «Вогнем і мечем» Г. Сенкевича, якого упереджено звинувачують у поширенні ненависти й поданні негативних відомостей про людинність України. Схожі думки висловлювалися вже після появи першого видання роману, та справжні напади почалися лише протягом останніх десятиріч, коли виявилось, що правда про події 300-річної давнини не відповідає офіційній версії». Саме цим пояснює В. Серчик обмеження у виданні «Вогнем і мечем», що могли б бути подолані завдяки виданню в Польщі роману українського письменника Натана Рибакка «Переяславська рада», запланованого, певно, як соцреалістичне доповнення до трилогії Г. Сенкевича.

Професор В. Серчик polemізував також із висловлюваннями Валерія Степанкова й Валерія Смоля, які, «не бачивши в цьому нічого смішного, назвали повстання Хмельницького революцією»⁵⁷. Дослідник визначив польсько-українську війну 1648–1654 рр. як одну з найважливіших подій в історії обох народів. Саме тоді було вперше сформульовано чітку, змінювану залежно від актуальної ситуації та співвідношення сил, програму побудови незалежної Української держави, що засновувалась як на польських, так і на козацьких зразках.

На думку В. Серчика, Хмельниччина стала найістотнішим виявом української національної свідомості. Проте захоплені кривавим протистоянням сторони не помітили, що поряд зростала держава, яка дедалі більше загрожувала їхній самостійності. Це була саме Російська держава... Раніше за всіх її силу відчули козаки під час Переяславської ради, коли царський посол Василій Бутурлін наочно показав Хмельницькому й козацькій старшині, в чому полягає сутність самодержавства. Коли 27 березня (6 квітня) 1654 р. цар підтвердив привілеї Війська Запорозького, з'ясувалося, що про самостійність українських земель, про яку так мріяли козаки, не може бути й мови. Місцеву адміністрацію контролювали царські чиновники, а козакам не дозволялося проводити самостійну зовнішню політику. Збільшено було лише кількість реєстру до 60 тисяч вояків, а козацькій старшині цар підтвердив її колишні привілеї.

У підсумку В. Серчик відмовився від своєї колишньої думки про те, що Переяславська угода не була ані унією, ані українсько-російським військовим союзом. Це був насправді акт підкорення України Росії. Безпосередніми наслідками переяславських домовленостей стали: зміцнення Російської держави, польсько-російська війна, громадянська війна в Україні, руйнація країни й зближення Польщі з Кримським ханством.

¹ *Wójcik Z. Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejaślawiu*//Kwartalnik Historyczny. — R. 61/1954. — № 3. — S. 76–109; *Kaczmarczyk J. Uгода w Perejaślawiu — konieczność czy wybór?*//Małopolskie Studia Historyczne. — R. 25. — Kraków, 1982. — S. 413–435, тези цієї праці автор розгорнув у своїй монографії: *Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki*. R. V: Pod carskim berłem. — Wrocław, 1988. — S. 200–245.

² *Jakowenko N., Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku.* — Lublin, 2000.

³ *Jabłonowski A. Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej.* — Kraków, 1912; *Йоро ж. Писма.* — Т. II: Kresy ukrainne. — Warszawa, 1910.

⁴ *Kubala L. Wojna Moskiewska roku 1654–1655.* — Warszawa, 1910. — S. V, 443, див. у: *Szkice historyczne*, ser. 3; *Йоро ж. Przysięga w Perejaślawiu i «stati» Bogdana Chmielnickiego*//Kwartalnik Historyczny. — R. 18/1904.

⁵ *Tomkiewicz W. Kozaczyzna ukrainna.* Lwów, 1935; *Йоро ж. Sprawy ukrainne.* — Lwów, 1939.

⁶ *Lelewel J. Wykład dziejów powszechnych (1824/25)*, див. у: *Dzieła.* — Т. III. — Warszawa, 1959; *Moraczewski J. Dzieje Rzeczypospolitej Polskiej.* — Т. VI. — Poznań, 1864;

Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie. Wyd. IV. — Т. II. — Warszawa, 1927; *Smoleński W.* Dzieje narodu polskiego. — Warszawa, 1897; *Sokołowski A.* Dzieje Polski illustrowane. — Т. III. — Wiedeń, 1898; *Szujski J.* Historia Polska, див. у: Dzieła. — С. II. — Т. IX. — Kraków, 1889; *Konopczyński W.* Dzieje Polski nowożytnej. — Т. 2. — Warszawa, 1936.

⁷ *Rawita-Gawroński F.* Bohdan Chmielnicki od elekcji Jana Kazimierza do śmierci (1648–1657). — Lwów, 1909; *Його ж.* Ukraina. Kozaczyzna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII wieku. Zarys polityczno-historyczny. — Warszawa, 1925.

⁸ *Rolle A. (Dr Antoni J.)*. Wybór pism. — Warszawa, 1966.

⁹ *Konopczyński W.* Panowanie Jana Kazimierza, див. у: Historia polityczna Polski. — Cz. II: Od r. 1505 do r. 1775. — Warszawa, 1923.

¹⁰ Поп.: *Górka O.*, «Огнем і мечем» а rzeczywistość historyczna. — Warszawa, 1934. *Tomkiewicz W.*, Unia hadziacka//Sprawy Narodowościowe. — R. 11. — 1937.

¹¹ *Tezy w związku z 300 rocznicą zjednoczenia Ukrainy z Rosją (1654–1954)*//Trybuna Ludu. — №14. — Z 14.01.1954.

¹² Стаття редколегії: *Rada Perejasławska i jej historyczne znaczenie*//Trybuna Ludu. — №18. — Z 18.01.1954.

¹³ *Baranowski B., Libiszowska Z.*, Problem narodowo-wyzwoleńczej walki ludu ukraińskiego w XVII w. w historiografii polskiej//Kwartalnik Historyczny. — R. 61/1954. — № 2. — S. 197–217; *Baranowski B.* Narodowo-wyzwoleńcza walka ludu ukraińskiego w XVII wieku//Nowe Drogi. — I/1954.

¹⁴ Беручи до уваги, що чорноморський степ був до XVIII ст. територією кочівників, твердити про звільнення з-під татарського ярма недоцільно.

¹⁵ *Wójcik Z.* Feudalna Rzeczpospolita..., op. cit.

¹⁶ Вулиця мав серед своїх досліджень дисертаційну роботу «Ukraina w latach 1660–1663», написану під керівництвом проф. Владислава Томкевича, яку він захистив 1948 р.

¹⁷ *Korzon T.* O Chmielnickim. Sądy pp. Kulisza i Karpowa//Kwartalnik Historyczny. — 1892. — R. VI. — Z. 1.

¹⁸ Автор сигналізував про це в опублікованій тоді ж статті: *Wójcik Z.* Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę na przełomie lat 1660–1661//Przegląd Historyczny. — 1954; *Його ж.* Zmiana w układzie sił politycznych w Europie Środkowowschodniej w drugiej połowie XVII wieku//Kwartalnik Historyczny. — R. 67/1960. — S. 25–54.

¹⁹ *Piwwski K.* Wojna kozacko-хлопська на Україні, див. у: Historia Polski. — Т. I: Do roku 1764. — Cz. II/Под ред. Н. Ловмианського. — Warszawa, 1957. — Cz. IX. — Rozdz. IV. 1. — S. 675–681.

²⁰ *Piwwski K.* Rola Turcji i Rosji w wojnach o Ukrainę oraz przebieg tych wojen do 1659 r., див. у: Historia Polski. — Т. I: Do roku 1764. — Cz. II/Под ред. Н. Ловмианського. — Warszawa, 1957. — Cz. IX. — Rozdz. IV. 3. — S. 684.

²¹ Загальновідомо, що турецький напад на Україну стався 1672 р., а тому турецьку загрозу 1654 р. не слід сприймати серйозно, навпаки, козаки повсякчас очікували допомоги від Туреччини, й надалі Б. Хмельницький прагнув стати султановим васалом.

²² *Piwwski K.* Rola Turcji i Rosji... — S. 684.

²³ *Piwwski K.* Wojna... — S. 680.

²⁴ *Wójcik Z.* Dzikie pola w ogniu. O kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1960.

²⁵ *Podhorodecki L.* Sicz Zaporoska. — Warszawa, 1960.

²⁶ *Pajewski J.* Buńczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich. — Warszawa, 1960.

²⁷ *Kosman M.* Na tropach bohaterów Trylogii. — Warszawa, 1966.

²⁸ *Wójcik Z.* Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza. — Warszawa, 1959; *Його ж.* Między traktatem Andruszowskim a wojna turecką. Stosunki polsko-rosyjskie 1667–1672. — Warszawa, 1968; *Його ж.* Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji 1674–1679. Studium z dziejów polskiej polityki zagranicznej. — Wrocław, 1976.

²⁹ *Wójcik Z.* Dzieje Rosji 1533–1801. — Warszawa, 1971. — R. VI: Kwestia ukraińska i wojny z Polską i Szwecją 1648–1667. — S. 125–151.

³⁰ Там же. — S. 125.

³¹ Вислів «криза присяги» взято з історії Легіонів Ю. Пілсудського, який 1917 р. відмовився присягнути на вірність центральним державам, за що був покараний ув'язненням, але замінив союз польського визвольного табору з Німеччиною та з Австрією на союз з Антантою.

³² *Wójcik Z.* Dzieje Rosji... — S. 141.

³³ *Podhorodecki L.* Zarys dziejów Ukrainy. — T. 1. — R. 10: Historyczna rada i jej skutki. — S. 285; *Kosman M.* Tropami... — S. 113.

³⁴ *Wójcik Z.* Jan Kazimierz Waza. — Wrocław, 1997.

³⁵ *Ochmański J.* Dzieje Rosji do roku 1861. — Warszawa, 1974 (ost. wyd. 1986).

³⁶ *Bazyłow L.* Historia Rosji. Wyd. 2. — Wrocław, 1975. — S. 161–164.

³⁷ *Serczyk W. A.* Historia Ukrainy. Wyd. 3. Wrocław, 2001 (попередні видання 1979 й 1990). — S. 104–108.

³⁸ *Serczyk W. A.* Ukraina w latach 1569–1795, див. у: Ukraina — terazniejszość i przeszłość/Red. M. Karaś i A. Podraza. — Kraków, 1970 (rozdz. III: Powstanie Chmielnickiego i unia perejasławska. — S. 263–268).

³⁹ *Kaczmarczyk J.* Ugoda w Perejasławiu — konieczność czy wybór?//Małopolskie Studia Historyczne. — R. 25. — 1982. — S. 413–435.

⁴⁰ *Kaczmarczyk J.* Bohdan Chmielnicki. — Wrocław, 1988. (R. V: Pod carskim berłem. — S. 200–245).

⁴¹ Там само. — С. 213.

⁴² Там само. — С. 226.

⁴³ Там само. — С. 215.

⁴⁴ *Wisner H.* Król i car. Rzeczpospolita i Moskwa w XVI i XVII wieku. — Warszawa, 1995. (R.: Zerwany pokój. — S. 102–114).

⁴⁵ *Wisner H.* Janusz Radziwiłł 1612–1655, wojewoda wileński, hetman wielki litewski. — Warszawa, 2000. — S. 154–155.

⁴⁶ *Mironowicz A.* Prawosławie a unia za panowania Jana Kazimierza. — Białystok, 1997. — S. 124–128; *Його ж.* Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej. Białystok, 2001. — S. 149–153.

⁴⁷ *Litwin H.* Od Unii Lubelskiej do III rozbioru Rzeczypospolitej. Rzeczpospolita — Ukraina. Szkic wydarzeń politycznych, див. у: *Między* sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie/Red. T. Chynczewska-Hennel i N. Jakowenko. — Lublin, 2000. — S. 99–100.

⁴⁸ *Hynczewska-Hennel T.* Powstanie Chmielnickiego, див. у: *Polska.* Dzieje cywilizacji i narodu. — T. 4: Rzeczpospolita szlachecka, 1586–1795. — Warszawa—Wrocław, 2003. — S. 68–73.

⁴⁹ *Jasienica P.* Rzeczpospolita Obojga Narodów. — Cz. II. — Warszawa, 1968. (R. VI: *Joannes Casimirus Rex.* — S. 81–99), цю книжку неодноразово видавали, останнє видання 1999 р.

⁵⁰ Там само. — S. 175.

⁵¹ *Juzwenko A., Osadczuk B.* Polska — Ukraina: wspólne wartości, wspólne dziedzictwo, wspólne konflikty//*Obóz.* — № 37. — Warszawa, 2000. — S. 93–113.

⁵² *Giertych J.* Tysiąc lat historii polskiego narodu. T. I: Londyn, 1986 (cyt. Za: Prus E. *Hulajpole.* — S. 115).

⁵³ *Prus E.* *Hulajpole. Burzliwe dzieje Kresów Ukrainnych (od słowiańskiego świtu do Cudu nad Wisłą, Atła 2).* — Wrocław, 2003. — S. 124–126.

⁵⁴ *Tazbir J.* Gra w odbijanego//*Polityka.* — № 8/1999.

⁵⁵ *Chmielnicki Bohdan,* ataman wojsk kozackich, rozmowa prof. Zbigniewa Wójcika z Pawłem Wrońskim//*Gazeta Wyborcza.* — 30.06.2000.

⁵⁶ *Serczyk W. A.* Jak car Kozaków przechytrzył//*Polsko-Ukraiński magazyn internetowy,* <http://www.Ukraine-Poland.com/publicystyka>, 31.01.2004 r.

⁵⁷ *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) — К., 1999. В Серчик не помітив, що раніше в Польщі поняття «козацька революція» з'явилося у книзі: *N. Jakowenko.* *Historia Ukrainy do końca XVIII wieku.* — Lublin, 2000.